

סטפן צווייג: חיפוש אחר חירות פנימית בעולם של אתמול

דפנה דריאל

ביוגרפיות תמיד כרוכות זו בזו. וזו של סטפן צווייג, הסופר האוסטרי היהודי המפורסם, כרוכה בחייהם של רבים אחרים, וגם בזו שלי. אל צווייג התוודעתי לראשונה בגיל 14, כשראיתי בטלוויזיה סרט שחור לבן מ-1948 בשם **מכתב מאישה אלמונית**, המבוסס על סיפור של צווייג. גיבורת הסרט היא נערה וינאית שמתאהבת בפסנתרן ידוע, רודף נשים וכריזמטי. בעקבות ליל אהבה יחיד ביניהם נולד בנה. את קורותיה היא חושפת במכתב ארוך, שמגיע לידי הפסנתרן רק אחרי מותה ומות בנם. אז עוד לא ידעתי שגם ספרו האוטוביוגרפי של צווייג, **העולם של אתמול**, שכתב בחודשי חייו האחרונים, הוא מעין מכתב דומה שנשלח למוציא לאור יום לפני שהתאבד. הסרט נגע בי עמוקות. הוא היטיב לתאר את החוויה של חיים מקבילים - ליבי במזרח ואנוכי בסוף מערב. הלילה ההוא בחייה של הנערה הווינאית חילק את חייה לשניים - החיים הבורגניים במחיצת בעלה המסור והבן, לעומת

סטפן צווייג. פחם על נייר. ציירה: נועה רנרט, תלמידה בכיתה י"א

"החיים האמיתיים" אליהם ערג ליבה, החיים שלא קרו אלא רק בדמיונה.

כבר אז חשתי על בשרי את כוחו הבלתי מעורער של צווייג להפוך כל רגע אפרורי וקטן למפגן של צבעוניות מסחררת. את הסיפור מצאתי בקובץ לילה מופלא, שכלל סיפורים נוספים שלו שגרמו לי לעונג רב. עלה מהם ניחוח העולם הישן: כרכרות מהודרות, סלונים תרבותיים, שיחות בהן לכל מילה יש משקל, רגשות סוערים ומערכות יחסים דקיקות, מרחבי אין-קץ של תשומת לב לכל פרט, מחווה ומבט; עולם איטי של אמנות והרהורים, ארגזי מסעות, כובעים רחבי שוליים וחדרניות נאמנות.

העולם הרומנטי שצייר צווייג בעין חדה וחפה מכל ציניות משך את ליבי והשתלב בסיפורי סבתי, הברונית האוסטרו-הונגרית לשעבר. בדירת באוהאוס חיפאית, המחופה טפטים ועטויה וילונות עם גדילים מוזהבים, התעקשו הוריו של אבי לאכול אוכל הונגרי בכלי כסף, לתעב מוזיקה מזרחית ולספר ביציאת אירופה. במיטתה הרחבה בשבתות בבוקר הייתה סבתי מספרת לי את זיכרונות ילדותה המופלאה, שהיו אגדות צבעוניות: סיפור על הפטיפון שנקנה לה מיד עם המצאתו, איך היא לקחה אותו למגרש הטניס להשוויץ ואיך נמס התקליט בשמש. איך נהגה לבחור ילדים עניים שיתארחו בביתה לצהריים אחרי בית הספר, איך כל אפצ'י שעשתה גרר נסיעה בהולה לאיטליה להבריא ואיך יצאו מדי שנה לבית הקיץ שלהם בשיירת עגלות עמוסות כלי בית ואוכל.

אחרי שנפתה המשפחה בשואה, התגלגלה סבתי למעברת שער העלייה בחיפה, שם שיחק בנה, אבא שלי, בכדור עשוי מגרב ישנה וחיפש חוטי ברזל על הגגות, והיא ניסתה לגדל תפוחי אדמה בחצר. מ"העולם של אתמול" של

סבתי נותר רק קומץ רהיטים מעשה אומן, שסירבה למכור לסות'ביס כל ימי חייה.

אחרי הספר הראשון דגתי במרוצת השנים בזה אחר זה ספרים נוספים של צווייג – אנשים וגורלות, קוצר רוחו של הלב, במבוכת הרגשות וכמובן הביוגרפיות, ביוגרפיות המיטיבות לתאר את המניעים הפסיכולוגיים העמוקים של הדמויות (מארי אנטואנט, מרי סטיוארט, פושה, אראסמוס); סיפורים קצרים, רומנים – כולם שזור עומק המבט, רוחב היריעה והרגש האנושי החם; וההספדים שכתב – מלאי להט ואהבה, אפילו הערצה משתפכת – אורזים את המת באריזת נצח נוצצת. נדמה שהייתה לו לצווייג היכולת למצוא את הייחודי והיפה שבאדם, לצבוע אותו בצבעיו המיוחדים ולתת ביטוי למלוא מורכבותו, ובה בעת לרכך בעין חומלת ואנושית את השלילי והקשה לעיכול.

צווייג שט לו על פני תרבות אירופה המבוססת והגאה, מצטט את גתה, מזכיר את טולסטוי, מתכתב עם פרויד. איך יכול להיות שהוא, סופר מוערך, רחב יריעה ומלא אופטימיות, רגיש, פציפיסט ואנושי, מלא אהבה לרוח האדם, שהצליח להימלט מזוועות מלחמת העולם השנייה ולמצוא מחסה בברזיל, בוחר לסיים את חייו בהתאבדות?

•

"דיכאון זה עניין ביוכימי," אמרה לי חברה עורכת, שקנתה זכויות הוצאה לאור של טיוטת ספר נוסף של צווייג, כשנסענו יחד בחורף האחרון לספרייה הלאומית לרגל אירוע חשיפת מכתבים שכתב לסופר מתחיל בזמנו.

אבל הרי זו לא הנחה מקובלת על יועצים ביוגרפיים. ביוכימיה יכולה להיות תוצר הלוואי, אך לא ההסבר. יש לחפש את החלק באדם שלא הצליח לבוא לידי ביטוי.

את אותו החלק שלא התממש ושדוכא בביוגרפיה של

ההיסטורית שלי, התרבותית, הלאומית, הפסיכולוגית והרוחנית. צווייג הצעיר פרסם את סיפורו הראשון בעיתון שערך הרצל, והרצל היה הראשון שעודד אותו ופרסם את שמו ככותב צעיר ומבטיח. פרויד היה ידידו וצווייג גם קרא ליד ארונו את ההספד שכתב לו. ספריו מושפעים מגילוייו של פרויד, שאף העיר הערות לגבי אמינותן של הדמויות. ומה לגבי שטיינר? כשהפכתי שוב בכל מילה בספרו האחרון של צווייג, מצאתי אפילו אזכור לאנתרופוסופיה.

צווייג, כותב ביוגרפיות מחונן, דאג לארוז בעצמו את הביוגרפיה שלו בחודשי חייו האחרונים, כשהרעיונות כבר מנוסחים, ובמידה מסוימת גם מגויסים, אל הנרטיב שעומד ככותרת לספרו האוטוביוגרפי: העולם של אתמול – זיכרונות של בן אירופה.

אך כשבוחנים את זיכרונותיו ובמקביל את מגוון היצירה שהותיר, ומצרפים אלו לאלו את הידוע לנו על ציר חייו של אדם, השזור בחוויות מגילאי מפתח, אפשר לגלות דברים חדשים מבין השורות. במיוחד כשמביאים בחשבון שהוא אינו מזכיר נושאים מהותיים, כמו למשל הגירושין מאשתו הראשונה או תיאורים מפורטים של ילדותו בבית הוריו.

נדרשו לי שנים ואומץ להעז ולהתבונן בביוגרפיה של סופר שהקשר עמו מרגיש אישי כל כך. שכן, באיזו זכות אנסה לבדוד את עמודי השתי מהערב של המארג שיצר צווייג על עצמו בעצמו?

יחד עם זאת, נולדה בי תשוקה עזה לבחון בכלים ביוגרפיים את היסודות עליהם נשענת הביוגרפיה שלו, כדי לפענח את אותה תחושה חמה שיש לי כלפיו.

צווייג אחפש בעיקר בספרו האוטוביוגרפי העולם של אתמול, בזיכרונותיו ובדרך בה ארג אותם לסיפור חייו.

סטפן צווייג נולד בשנת 1881 בווינה – "המטרופולין העל לאומית בת האלפיים" – כפי שכינה אותה צווייג בביוגרפיה שלו, למשפחה בורגנית יהודית. סבו היה סוחר אריגים שגדל בקהילות היהודים הכפריות שנהנו מהטבע ומהמרחבים ו"היו פטורות לחלוטין מהדיכאון של יהודי המזרח". בנו, אביו של סטפן, אדם שמרן בגישתו ומאופק המתרחק מכל זרקור, גינוני עושר וכבוד, הצטרף לגל התעשייתי של התקופה ופתח מפעל לאריגה בווינה. בעוד המשפחה ממשיכה לנהל אורח חיים צנוע, ישר ולא ראוותני, הלך האב והתעשר, מתגאה בכך שמעולם לא לווה מאיש או מבנק דבר.

אמו של סטפן הייתה צאצאית למשפחת בנקאים גאה, בעלת אופי בינלאומי, עם קשרים במדינות אחרות. הם היו דוברי שפות, בעלי מקצועות חופשיים, חובבי הנאות החיים ואנינות החך. כבר בילדותו הכיר צווייג את הארטישוק ואת המטבח האיטלקי שהיו זרים לנוף המקומי. צווייג ראה עצמו מאופק ומתון מצד אביו ובינלאומי וגא מצד אמו. בתיאורו את שניהם ניכרת נטייתו לבחון עד כמה הצליחו להתרחק מגורל הגטו העתיק, שגזר על היהודים בעבר להתרכז בגבולות מצומצמים ולתחום את אופן פרנסתם לעיסוק כלכלי-הישרדותי. הוא התגאה בהוריו על שהצליחו להתרחק הן גיאוגרפית והן בתחומי עיסוקם מאותה גזירה מדכאת.

באותה סמטה צרה בהיסטוריה צמחו גם הרצל ופרויד. באותן שנים עבר לווינה גם שטיינר. באותה קרן רחוב מטאפורית קטנה מתמצים להם כל יסודותיי: הזהות

העולם, שם דנים בלהט ביצירות וביוצרים. "בווינה האירו שבעת כוכבי המוזיקה בני האלמוות – גלוק, היידן, מוצארט, בטהובן, שוברט, ברהמס ויוהאן שטראוס. כאן נתמזגו כל זרמיה של תרבות אירופה, וזו היתה גאונותה, שמזגה בהרמוניה את כל הניגודים ויצרה משהו חדש וייחודי, קוסמופוליטי. עיר של אזרחי העולם. עיר עם היסטוריה מפוארת, טירות עתיקות ודורות של קיסרים, שקיבלה את הזר במאור פנים".

החוק הביוגרפי מדבר על הילדות כעל גן עדן. וגן העדן של צווייג עומד על ארבע רגליים: ביטחון, מתינות, תרבות והקיסר. ילדותו בחיק אותן ארבע רגליים העניקה לו תחושת שייכות עמוקה לווינה. צווייג הוא וינה וינה היא צווייג.

צווייג הסטודנט מוחה נגד הריסת הבניין שמת בו בטהובן במילים, "כי כל אחד מהבניינים ההיסטוריים האלה בווינה היה חלק מנפשנו, שנעקר מגופנו". צווייג חש את עצמו חלק אורגני מדור, מעיר, מתקופה; אזרח העולם בהגדרתו ובשר מבשרה של אוסטריה התרבותית.

צווייג גם מייצג תמונה גדולה יותר – גאוה של ציוויליזציה שחשה שהגיעה לשיא – הישגים תרבותיים ומדעיים וביטחון עצמי.

תמונת מציאות אידיאלית זו, נטולת כאב, אובדן ומחסור, כמוה כתיאור ילדותו של צווייג. נעדרים ממנה צללים, נעדרת התמודדות של אמו, גבירת הסלונים, עם אובדן שמיעתה, ונעדר לגמרי אחיו, אלפרד. צווייג שייך לווינה והתרבות היא משפחתו.

גן העדן של הילדות – תור הזהב של הביטחון לפרק על ילדותו המוקדמת קורא צווייג עולם של ביטחון. המונרכיה האוסטרית בת אלף השנים הייתה בעיניו מופת של ביטחון ויציבות. בתים ועסקים עברו מדור לדור ללא הפרעה, ואיתם קצבאות, תכנון פיננסי, ריבית קבועה וכלכלה יציבה. כך הוא כותב: "בעוד התינוק בעריסה, הוטלה פרוטה ראשונה לקופת החיסכון שלו"¹, וגם, "בכל משפחה נקבע תקציב לדיור ולמזון, לקיט ולייצוג בחברה".

גם הסדר החברתי היה יציב ובלתי מעורער: "במדינה רחבת ידיים זו, עמד הכול איתן במקומו", ועל הכול ניצח במתינות ובאהבה גדולה הקיסר הזקן. כבר בראשית זיכרונותיו עולה הקשר ההדוק שצווייג קושר בין מתינות לבין תבונה.

הביטחון הזה, על פי צווייג, הוא זה שבזכותו נראו החיים ראויים לחיותם. את זאת הוא כותב בעולם של אתמול, אחרי שכבר התנסה בחיים שהביטחון הסתלק מהם.

אנשי וינה, לפי צווייג, הסתכלו אחורה אל תקופות אחרות בכוז. הם סברו כי אסונות כמו מהפכות או רעב היו מנת חלקה של האנושות לפני שהגיעה לבגרות, לפני שהיתה השכלה, לפני שהגיעה הקדמה ולפני שהאדם הפך לתרבותי ומעודן. היה זה "דור התבונה", בו כל מעשה קיצוני או אלים נראה מופרך, ותושבי אוסטריה היו בטוחים שהם צועדים לקראת עולם שכולו טוב.

רשת הביטחון הזו הביאה לגל של פריחה תרבותית באירופה בכלל ובווינה בפרט. "לא היה כרך באירופה, שבו הדחף לתרבות לוהט כמו בווינה". הצגות ב"בורגיתאטר", שירה, מוזיקה ובתי קפה שבהם ניתן למצוא ירחונים ומגזינים מכל

1. הציטוטים בפרק זה לקוחים מתוך ספרו האוטוביוגרפי של סטפן צווייג העולם של אתמול, הוצאת זמורה ביתן, 1982. עמ' 13-34.

הגירוש מגן העדן של הילדות: מערכת החינוך של הקיסר

על פי החוק הביוגרפי, חוויית גיל תשע היא ההתעוררות מעולם הילדות, ומשולה לחוויית הגירוש מגן העדן. ההתעוררות מגן העדן של צווייג מתוארת דרך הדיכוי שחוה בבית הספר. שוב, גם כאן, כל תיאוריו כוללים זיכרונות קבוצתיים. הוא וחבריו כמקשה אחת.

צווייג זוכר את חוסר רצונו לשיר בטקס את השיר "ימי הילדות העליזים" בגלל הפער המעיק בין המילים לבין תחושותיו.

נצטוונו ללמוד בעל פה ולשיר במקלה שיר על ימי הילדות העליזים והמאושרים, עדיין מצטלצלת באוזני המנגינה של השיר הפשוט והפשטני, אך המילות כבר אז עלו בקושי על שפתי ובודאי שלא שכנעו ולא נקלטו בלב. כי כל תקופת לימודי אלה [...] היתה שעמום מתמיד ומתמשך, שגבר משנה לשנה [...] איני יכול להיזכר שהייתי אי פעם עליז או מאושר בלימודים החדגוניים האלה, חסרי לב ורוח, שהשחיתו כליל את התקופה היפה, החופשית ביותר בחיינו.²

בגיל עשר הוא וחבריו עוברים לגימנסיה, המתוארת כמקום של חרדה, של השפלת מבט בפני מורים קשי לב, של כפייה, שיממון, מקום שאין לו קשר למציאות ולעניין האישי: "מכשיר למידה קר של העדר חיבה אנושית".

גם מבנה בית הספר מתואר כמבנה הנגוע באותם אדישות וקור מקפיא – "מבנה בית הספר תכליתי, זול וללא מחשבה, מסדרונות קרים וסידום גרוע, כיתות ללא תמונה או קישוט. ריח טחוב ומעופש. שניים שניים, על ספסלי עץ שעיקמו את עמוד

2. הציטוטים בפרק זה לקוחים מתוך העולם של אתמול, עמ' 33-38.

השדרה עד כאב עצמות. בחורף, הבהבו מעל לספרינו שלהבות כחלחלות פתוחות של גז, ובקיץ וולנו החלונות בקפידה כדי שלא יוכל המבט לשמוח חולמנית בריבוע השמים הכחולים". בית הספר המדכא, ש"השחית כליל את תקופתנו היפה והחופשית", נותר כל כך חרות בנימי נפשו, שלימים סירב לשאת נאום כבוגר מצטיין של בית הספר באוזני השר וראש העיר ("דחיתי בנימוס את ההזמנה"). בהזדמנות אחרת הוא מצייין שהוזמן לתת הרצאה במקום שעמדה בו במה שהזכירה את בית הספר שלו. היה עליו לעמוד מעל דוכן כמו זה שעמדו בו מוריו, והוא נתקף חלחלה ונתן את הרצאתו הגרועה ביותר בחייו.

צווייג מגורש אפוא מגן העדן של חיי הנפש אל דיכוי ומי אחראי לדיכוי הזה של בית הספר? בראייה בוגרת יאשים צווייג את הקיסר, את המשטר המלוכני. הדיכוי הממוסד הוא פעולה מכוונת, שנועדה לשמור את המשטר העתיק מפני שינויים, לדכא את הילדים ולהרחיק את רוח הנעורים המאיימת מהזירה. "שיטה חסרת לב ונפש זו לא נבעה מרשלנותם של מוסדות הממשלה, אלא ביטאה כוונה שנשמרה בסוד בקפדנות", הוא כותב בגיל ששים. ובינתיים הילד, על פי הביוגרפיה, מנסה לשרוד. מנגנוני ההגנה עושים את עבודתם נאמנה, והקיסר, שלימים יראה בו אחראי לדיכוי החופש הנפשי של ילדותו, נתפס עדיין על ידי צווייג הילד כדמות מתונה, מיטיבה וחביבה. החופש של חיי הנפש מדוכא, אך העולם נשאר שלם לכאורה – עולם תרבותי שבראשו קיסר אהוב, מתון, שואף להרמוניה ולטוב.

גן העדן שהופך לדיכוי פותח את הציר המרכזי בו נתבונן – המאבק על החירות הפנימית, שאותה מזכיר צווייג רבות.

מהנעורים לבגרות – התעוררות אל החופש

אחרי דיכוי של שנים מגיע גיל הנעורים, והסקרנות האמנותית, שלא מצאה בבית הספר מזון בעל משמעות, גוברת ומתחילה להשתחרר. השביעון השלישי, הזמן בו על פי החוק הביוגרפי מתחילה הנפש להתעורר, מתואר יפה בזיכרונותיו: "תחילה נתגלו ביננו שניים או שלושה בלבד שהרגישו התעניינות אמנותית, ספרותית, מוזיקלית. אחר כך נתגלו עשרה, ולבסוף כמעט הכול"³. הנערים נדחקים להצגות בכורה, מחביאים שירים של רילקה מתחת לספרי הדקדוק, קוראים ניטשה בסתר בשיעור משעמם, מתגנבים לחזרות של התזמורת הפילהרמונית, בודקים יום יום את חלונות הראווה של מוכרי הספרים, מצטופפים בין הסטודנטים לשמוע הרצאות על מדע ומבקרים באולמות האנטומיה כדי לראות ניתוח גוויות. "תשוקה עזה להימלט מכלא היצירה של בית הספר ולפלט מקום בתוך התרבות הססגונית, לקחת בה חלק פעיל ולקנות מחדש את החירות".

יחד עם זאת, הנורמות החברתיות מנעו יחסים כנים וחופשיים בין בנים לבנות. נכפו עליהם צניעות מזויפת, מוסרנות והתחסדות, שהמבוגרים שהנהיגו אותן מעולם לא קיימו בעצמם. כיוון שכך, נעשה הכול במחשכים ובהסתר, כשהזנות ומחלות המין משגשגות ברקע.

מעניין להתבונן מבחינה ביוגרפית בפער שנוצר אצל צווייג בין גוף החיים המדולל, שהתפתח בשביעון השני תחת דיכוי, לבין גוף הנפש העשיר והצבעוני, שנבנה בשביעון השלישי. הבדל זה יכול להסביר את הנטייה לדיכאון, שיש הטוענים שהייתה לו, לצווייג, ואשר נעדרת לחלוטין מהביוגרפיה שכתב.

צווייג מסיים את בית הספר ומתקדם יפה. כותב, מתרגם, מפרסם, זוכה להכרה, נוסע בכל רחבי אירופה ומשלים את לימודיו באוניברסיטה. כאזרח העולם וכדי לספוג מאווירת התרבות הוא מתגורר בפאריס, אנגליה, איטליה, בלגיה והולנד. בביוגרפיה שלו הוא שוזר שמות של סופרים, משוררים ואמנים, ומתענג על מפגשים שהצליח להיקלע אליהם עם יוצרים נערצים כרודן.

שוב ושוב הוא חוזר ומדגיש את מחויבותו ל"חירותו הפנימית". מהי אותה חירות פנימית עליה הוא מדבר? לאיזה חופש הוא חותר? הוא אינו מפרט. אך דווקא מתיאורו את המשורר הבלגי אמיל וְרְהָאָרְן אפשר ללמוד הרבה.

גיל 21 – המפגש עם ורהארן

גיל 21 על פי הביוגרפיה הוא גיל לידת האני, הרכיב הרוחי הבלתי תלוי של האדם. בנקודה זו מתחיל רכיב האני במסעו וחודר את הגופים שנבנו. מעניין לגלות שצווייג פוגש את ורהארן המשורר בדיוק בגיל זה. צווייג מלא הערצה למשורר ונוסע לבלגיה, עוד בטרם סיים את האוניברסיטה, במטרה לפגוש בו. הפגישה ביניהם מתוארת כפי שמתוארות פגישות גורליות – הזיכרון עמוס תיאורים חזותיים ואלמנט חדש נכנס לתמונה. ורהארן היה טיפוס משולהב על פי צווייג: "התלהבות מודעת כדי להעצים את ההתלהבות"⁴. הוא קרא לעמי אירופה "להעריץ זה את זה", וצווייג העריץ את עקרון האיחוד, אך בעיקר את ההתלהבות שהייתה "כשלהבת הפורצת מפיו". ורהארן היה חוזר נלהב מכל מקום ומכל חוויה מקרית, פתוח לכל גילוי ולכל חידוש, וכבש את שומעיו בהתלהבותו.

4. הציטוטים בפרק זה לקוחים מתוך העולם של אתמול, עמ' 98-99.

3. שם, עמ' 39.

צווייג מתאר על שום מה העריץ כל כך את ורהארן:

היה בדמותו איזה בטחון, שלא נראה אף לרגע כזחיחות הדעת. הוא שמר על אי תלות בכסף, העדיף לחיות בכפר ולא לכתוב אפילו שורה אחת, שמר על אי תלותו בהצלחה, ולא טרח להגדילה על ידי ויתורים וחסדים וחברות [...] לא נתפתה לפיתוי המסוכן – התהילה. לא נבוך משום גאווה, אדם חופשי, עליז, מתמכר לכל התרגשות. כשבילית במחיצתו, חשת התעוררות בחשק החיים שלך.

וראהרן מתואר כהתגלמות החופש המוחלט – הוא אינו נשען על שום רגל, לא כלכלית, לא חברתית, לא הקיסרות ולא המתנינות – ורהארן פשוט אדם חופשי. חופשי להתלהב, חופשי להשתלהב, לומר את אשר על ליבו ולחיות בכפר. לעומתו, צווייג הוא דמות עירונית המתחממת בחיק התרבות האירופית של ראשית המאה על אמניה, מאופק, מתון וקשור ברשת של קשרים חברתיים.

צווייג מתוודע למשורר ומחליט לשרת אותו ואת יצירתו. הוא מעריך שיהיה עליו להקדיש כשנתיים-שלוש לתרגום יצירותיו של ורהארן לגרמנית, ורואה בכך שליחות מוסרית. הוא סבור שפעולה זו של שירות יוצר גדול היא עצת זהב לכל יוצר צעיר. לדעתי, לא פחות מהשליחות המוסרית מושך אותו ליבו אל החופש האמיתי הקורן מהמשורר הצבעוני. לצווייג קוסם הביטחון הנשען על אני נצחי, פנימי. החופש אליו חותר צווייג באופן רוחני הוא החופש מאותה רשת ביטחון של ילדותו.

האם יצליח צווייג לכוונן בתוכו את אותה חירות פנימית הנשענת על מקור עצמי ונצחי?

במשפט האחרון של תיאורו את ורהארן, "כשבילית במחיצתו,

חשת התעוררות בחשק החיים שלך", רומז צווייג בבלי דעת על כוחות החיים שלו עצמו, הזקוקים לעידוד מן החוץ.

צווייג, שעדיין מעריך יותר מכול את הביטחון והיציבות, עוסק רבות בשאלה עד כמה אפשר להישאר מתון. האם ראוי להביע דעה? מה גורלו של מי שלא לוקח צד? מה זו אקטיביות? מה משרת את הטוב ומה את הרע? האם האמנות היא על-מוסרית? צווייג מוטרד משאלות מוסריות הנובעות מחוויית האדם שלא מביע דעה, אבל בחייו הפרטיים, בשלב זה, נדמה שהוא שלם עם עצמו ומחזיק במתכון מנצח: מתון וחף ממעורבות פוליטית הוא נשען בגבו על הביטחון ועל הפריחה התרבותית שבראשה עומד הקיסר. וכך, עד ליוני 1914, חייו של צווייג זורמים על מי מנוחות.

גיל 33 – מות וְהִיָּה

"אם לא ידעת זאת, כיצד למות ולהיות, כי אז היית אך נווד חולף, על פני האדמה הזאת" – שורותיו של גתה, הנערץ על צווייג, מיטיבות לתאר את החוויה האוניברסלית של הרס ופירוק. על פי החוק הביוגרפי, שכולנו יוצאי דופן שלו, נהוג לציין את תחילתו של תהליך זה בגיל 33 (הגיל שבו ישוע מת וקם לתחייה). בגיל זה מתחיל תהליך ההרס של המבנים שאדם בנה בחייו ונפתחת בפניו ההזדמנות להחליפם במבנים רוחניים מקבילים. החלונות שייסגרו, הדרכים שייחסמו, כל מה שהיה ולא יוכל להמשיך יותר, כל ההתרחשויות העתידיות הללו מתחילות להתרגש עלינו בגיל 33 ומאותות לנו שלא נוכל להישען לאורך זמן על משאבים חומריים ועל כוחות החיים. פעולת ההתמרה של כוחות חיים לתודעה היא הכרחית. לציננו בתהליך זה עומדת הרוח.

את השקעותיהם [...] מזוודותיי היו ארוזות לקראת נסיעתי לבלגיה אל ורהארן, עבודתי זרמה יפה", כותב צווייג. אולם מתחת לפני השטח התרבו המזימות. "הידיעות הרעות הלכו ונערמו [...] האולטימטום של אוסטריה לסרביה, התשובה המתחמקת, המברקים בין המלכים". צווייג עדיין ישב בבתי קפה. אחר צהרים אחד בילה עם חבריו האמנים אצל ג'יימס אנסור, גדול צייריה המודרניים של בלגיה, ואל מול התחזיות הפסימיות שלהם אמר: "אבסורד. כאן, על פנס זה, אתם רשאים לתלות אותי אם יפלו הגרמנים לבלגיה". בניגוד לתחושתו, תוך ימים ספורים פרצה המלחמה. צווייג הגיע חזרה אל אוסטריה מבלגיה ברכבת האחרונה. אף על פי שסלד מהפעילות הצבאית, לא רצה להשתמט מחובתו הלאומית, והתנדב לשרת בעבודות ספרנות וכתביה. כשהשתחרר בשנת 1917 עבר לשווייץ הניטרלית, שם שהה עד סוף המלחמה.

אין ספק שמבחינת צווייג מלחמת העולם הראשונה חצתה את ההיסטוריה לשניים, לפנייה ואחרייה; סוף עידן התמימות. הייתה זו הפעם הראשונה בה חרגה מלחמה מקנה מידה אזורי. לראשונה הורגשה נחת זרועה של הטכנולוגיה שהתפתחה, ועמה אכזריות והרג במידה בלתי נתפסת. שלא כמו במלחמת העולם השנייה, שאז כבר איש לא היה תמים יותר, צווייג מתאר את ההליכה של הצעירים האוסטרים אל המלחמה הראשונה בשמחה ובגאווה, "תמימים ומחויבים, כיוון שאיש לא העלה על דעתו כי אבי הארץ הנערץ על הכול, הקיסר יוזף פראנץ, יוליך בשנתו השמונים וארבע את העם למלחמה ללא הכרח". אך דווקא הקיסר, האב הזקן והטוב, לא נהג במתינות האופיינית, והביא את גדולת המכות על אירופה.

סטפן צווייג היה בן 33 בשנת 1914. "אז נורתה הירייה ההיא בסרייבו. ושברה כהרף עין לרסיסים, את העולם התרבותי והיצירתי בו היינו בני בית",⁵ הוא כותב על האירוע שבעקבותיו פרצה מלחמת העולם הראשונה.

מקריאת זיכרונותיו עולה תמונה של קיץ יפהפה, מהיפים בחייו, "ועד היום כשאני חושב על קיץ, אני חושב על הקיץ הזה", הוא כותב.

כמו בטהובן, גם צווייג בוחר לבלות את הקיץ בבאדן, ליד וינה, בבית ידיד נערץ. בעת שיטוטו בכרמים אומר לו כורם זקן: קיץ כזה לא היה לנו. אם ימשיך ככה, נקבל יין שלא נודע כמותו! באמצע הקיץ הנפלא הזה, אחר צהריים אחד, בעודו קורא ספר על ספסל בפארק, לצלילי תזמורת המנגנת להנאת הכול, הודבקו על לוחות המודעות ידיעות כי בנו של הקיסר ורעייתו נרצחו מטעמים פוליטיים.

כך כותב צווייג על יורש העצר: "הוא לא חיך ולא עודד את האמנים בתרועות חמות. חסר חוש למוסיקה, חסר הומור, ואשתו כמוהו, קפואה ובלתי ידידותית". והקיסר הזקן? האב התרבותי? "הוא שנא אותו ממש".

וכך מתאר צווייג את האווירה הזאת: "הידיעה על רציחתו לא עוררה על כן רגשי השתתפות עמוקים. כעבור שעתיים לא נראו עוד כל סימנים של אבל ממש. האנשים פטפטו וצחקו, ובערב שוב נשמעה מוסיקה במקומות הציבוריים. רבים באוסטריה נשמו אז לרווחה באין רואה, עם סילוקו של יורש עצר זה".

למראית עין, למרות אותה התנקשות אומללה, אין צורך לדאוג. הביטחון הכלכלי והמתינות יוכלו להימשך ללא הפרעה. "בנקים, עסקים, אנשים בעלי אמצעים לא שינו

5. הציטוטים בפרק זה לקוחים מתוך העולם של אתמול, עמ' 161-167.

לפעול "לבניין תרבות אירופה". למרות המלחמה והעובדה שהם נתיני מדינות אויבות, הוא מקבל תגובה אוהדת מהמשורר הצרפתי רומן רולאן למאמר שפרסם בחו"ל, והוא מעודד מהאפשרות ליצור רשת של ידידי תרבות בתקופה מטורפת ולאומנית כזו, "במקום לשתף פעולה בהרס וברצח, לפעול במפעלי עזרה ואנושיות".

צווייג מתגייס אפוא לשחזור העולם התרבותי ולמלחמה בלאומנות. בכך הוא רואה פעילות רוחנית המחייבת אותו להימנע מלקיחת צד.

הקשר בין האובייקטיביות לבין עשייה רוחנית הוא קשר שמעסיק את צווייג במהלך חייו והוא חוקר אותו לעומק בין השאר בביוגרפיה שכתב על ארסמוס.⁷ "ההיסטוריה נקבעת תמיד על ידי כאלה הלוקחים צד במאבקים",⁸ הוא טוען, אולם "בעולם הרוח יש מקום לכל הניגודים". צווייג מגיע למסקנה שאי הבעת דעה פוליטית היא עשייה רוחנית: "מה שלא בא לידי ביטוי בעולם המציאותי נותר כאידיאל לא מנוצח". לפי התפיסה הרומנטית של צווייג, טבעי שאידיאל יפסיד במערכה, כי "קשה לקוות שצורת החיים הקדושה והעילאית [...] בנוסח גתה" תהפוך לנחלת הכלל. כלומר, הרעיונות המוסריים הם מעל למציאות היומיומית, ואין להם נגיעה אליה.

שטיינר, בכיצד קונים דעת העולמות העליונים מזהיר בדיוק מאמונה זו, ומדגיש את חשיבות הרוח בחיי היומיום

7. אראסמוס, דמות היסטורית שצווייג העריץ, חי באירופה בסוף המאה ה-15, בתקופת המעבר מימי הביניים אל הרנסאנס. אראסמוס היה הומניסט מלומד שהתנגד לכל צורה של אלימות, וראה את שורש הרע באי סובלנות כלפי דעת הזולת. הוא הטיף למוסריות, אולם במעמקי לבו ידע, כך טוען צווייג, שבסופו של דבר רוחו הרעה של האדם תביא לקיצו.

8. הציטוטים הבאים לקוחים מתוך אראסמוס מוטרדם, סטפן צווייג, הוצאת כרמל, 2004.

כשצווייג בן 33 מתחיל מבחינתו תהליך ההרס של העולם של אתמול, ואם נתבונן בתמונה הרחבה, מדובר במשבר של תרבות שלמה. העולם של אתמול, הבטוח והעתיק, התרבותי והמעודן, נסדק. נראה כי הציוויליזציה שהגיעה לתחושתה לשיאים של ביטחון עצמי, להישגים תרבותיים ומדעיים, תצטרך לעבור משבר לפני שניתן יהיה לבנות בה את הכוח הרוחני הפנימי.

אחרי שנוכח צווייג באכזריותו של העולם, הוא נאלץ לקבל את דעתו של פרויד ידו "שראה בתרבות שלנו רובד דק, שכל רגע עלולים לפרוץ אותו כוחות הדחף של העולם התחתון".

מצד אחד, צווייג הסכים עם פרויד שפעולת דיכוי של דחפים טבעיים מחמירה אותם, ויפה הוא מתאר זאת בפרקים שהוא מקדיש לפורטיטניות המינית של תקופתו, שגרמה לשגשוג של סטיות, לזנות ולמחלות מין. מנגד, במעמקי ליבו, צווייג מבקש לזכור תמיד "את אמונת נעורי, כי יבוא יום ושוב יתחילו הדברים לעלות, על אף הכול, אפילו מתהום הזוועה שבה אנו מגששים כיום, כמעט עיוורים, ונפשנו שבורה ומעוותת. אני נושא עיני אל מערכות הכוכבים הנושנות שזהרו מעל ילדותי, ומנחם עצמי באמונה המורשת, כי מפולת זו תחשב להפוגה בריתמוס הנצחי של ההליכה קדימה".⁶

המבנה עליו הוא עומד מתחיל לקרוס. מישור הייחוס שממנו ינק את כוחות החיים שלו מאיים ליפול, ובצווייג מתעורר האימפולס הרוחני. נראה שמה שצווייג קורא לו פעמים רבות "רוחני" שייך יותר לספירה הרגשית והאמנותית. צווייג מבקש להקדיש עצמו לפעילות רוחנית, כשהוא מבקש

6. שם, עמ' 16.

ואת הקשר הנכון ביניהם – כל אידיאה (רעיון) שלא הופכת לאידיאל (ערך) ממיתה.

אצל צווייג קיימת סתירה שלא מוצאת את פתרונה בין מתן ייצוג הולם למגוון דעות ותופעות, עליו הוא נלחם, לבין הרוח – שתמיד נוקטת עמדה מוסרית ברורה. נקודה בלתי פתורה זו ממשיכה להעסיק אותו.

“תמיד העסיקה אותי בעיית העליונות הנפשית של המנוצח”, הוא כותב. “נמשכתי תמיד להראות את ההתקשחות הפנימית באדם הנגרמת על ידי כל צורת שלטון, את הקיפאון הרגשי הנגרם לעמים שלמים על ידי הניצחון. האיש שבזו לו בימי ההתלהבות כאילו הוא החלש והפחדן, נתגלה בשעת התבוסה כיחיד כמעט שלא רק עומד בתבוסה אלא גם גובר עליה”⁹.

הוא בוחר לעסוק בשאלה הזו בכתיבת הביוגרפיה של ירמיהו. “עם בחירת הנושא התנ”כי, נגעתי במשהו בקרבי, שהיה מוטל עד עתה ללא שימוש: נגעתי בשותפות עם הגורל היהודי”. זה אחד האזכורים היחידים לעניין היהדות מצידו של צווייג. מבחינתו הוא היה על-לאומי ושייך אל עולם התרבות.

אין ספק שצווייג עבר את המשבר הקשה של חייו במלחמת העולם הראשונה, שפרצה כשהיה בן 33, אך הוא עדיין לא ידע כיצד להתמודד איתו. צווייג מצפה לעבור תהליך באמצעות הכתיבה, לתאר “את עוצמתה של התבוסה הממריצה, החורשת בנשמה בצורה מכאיבה אך פורייה כל כך”. כלומר, מתעורר בו דחף ומתעוררת תחושה שאמור להיבנות בו כוח חדש מאבני החורבן. אך האם יצליח לכונן בתוך עצמו את הכוח הרוחני החדש המבקש להיבנות? כשהייתי אני עצמי בת 33, וכבר חייתי זה חמש שנים

9. הציטוטים בעמוד זה לקוחים מהעולם של אתמול, עמ' 189.

בברזיל, התהלכתי לי ערב אחד על שפת הים כשראשי מלא במחשבות דיכאון וייאוש. היו לי שתי בנות קטנטנות, הרגשתי בודדה, זרה ותלושה תרבותית. על הטיילת לנגד עיניי נגלה לי לפתע, בלב הלחות הטروفית, פסל של סטפן צווייג. מבחינתי, לראות את מושא הערצתי, מייצג התרבות הווינאית בלב מה שנראה לי אז כשממה תרבותית, היה כנזם באף חזיר. בתקופה של לפני עידן האינטרנט לא ידעתי עד כמה מחובק הסופר בברזיל, ועד כמה אתאהב אני במדינה זו. אבל אז המחווה הברזילאית לסופר שבילה בה את חודשי חייו האחרונים והקדיש לה שורה במכתב ההתאבדות שלו, הייתה לי כמו אוויר לנשימה ברגע הנכון, סימן משמיים שאני לא לבד.

סוף המשבר

מבחינת הידע הביוגרפי, בתום המשבר אמורה להגיע תחייה מחודשת. אחרי משברי אמצע החיים, במחצית החיים השנייה, נפתחת ההזדמנות לבנות כוח רוחני חדש על בסיס מה שהתפרק ומה שהוקרב מתוך הזהות הקודמת.

צווייג יוצא מהמשבר והוא עסוק בשיקום עצמו ובשיקומה של תרבות אירופה אחרי מלחמת העולם הראשונה. הוא עוסק בשאלות מוסר ובערכים, אך עד כמה באמת השתנתה התמונה? כמה ממנה נשען על ערכים רוחניים נצחיים וכמה עדיין נטוע בתמונה הקודמת?

המסך עולה אט אט. ראשית, לאן ילך צווייג הקוסמופוליטי עם תום המלחמה כדי לבנות את העולם האנושי החדש עליו הוא חולם? אוסטריה שאחרי מלחמת העולם הראשונה היא “גוף קטוע גפיים”¹⁰: ללא שטחים רבים שהוחזרו למדינות שכנות, ובהם בתי חרושת שהעשירו את המדינה. הזהב נלקח מהבנקים.

10. הציטוטים הבאים לקוחים מתוך העולם של אתמול, עמ' 209-214.

ה-17 של ארכיבישוף, נשענת על קיר מבצר, ובה גובלן עתיק נהדר וכדור מעוטר ציורים ששיחק בו הקיסר ב-1807". העולם הישן אולי נהרס, אבל לא בליבו של צווייג.

החיים בטירה המוזנחת, הקפואה והדולפת באוסטריה של אחרי המלחמה קשים מאוד. סביבו עוני, פשע, שוחד וכאוס מוחלט. החנויות ריקות, האינפלציה דוהרת והשוק השחור בשיאו. הכסף מאבד את ערכו בתוך שעות, ורבים נאלצים לשוב לסחר חליפין.

הקיסר נעלם אם כן, והביטחון הכלכלי האוסטרי נהרס גם הוא, אבל מוטיב התרבות עדיין עומד באורח פלא על תילו. ומה קרה למתינות? "כל העולם האמין כי במלחמה זו תמה המלחמה לעולם, וחייית הפרא שהחריבה את עולמנו רוסנה". הגיעה "שעתה של אירופה המאוחדת שחלמנו עליה. הגהנום מאחורינו. עולם אחר נתון בראשיתו. עולם טוב יותר. אנושי יותר"¹¹. צווייג מתאכזב לגלות שלא כך הוא. עם קריסת הכלכלה, לדעת צווייג, אבדה לאנשי אוסטריה מתינותם והם נפלו, אבוי, אל ההפך הגמור – אקסטזה רוחנית, מרמה גסה והנאות:

כל האקסטרווגנטי והמתחמק מביקורת השכל הישר זכה לתור הזהב: התיאוסופיה, האוקולטיזם, הספיריטיזם, האנתרופוסופיה, קריאת כף היד, הגרפולוגיה, תורות היוגי ההודיות והמיסטיציזם [...] לכל צורת סמים, מורפיום, קוקאין והרואין, היה ביקוש עצום. גילוי עריות ורצח אב היו הנושאים המועדפים בתיאטרון [...] כל צורה של תקינות ומתינות היתה מנוודה.¹²

אין קמח, אין פחם, אין נפט. אוסטריה ניסתה להתאחד עם מדינות שכנות, אך ללא הצלחה. אלו סירבו להמשיך בקשריהן עמה מפני "שנחשבה בעיניהם ענייה מדי". בעלות הברית אסרו עליה להתאחד עם גרמניה כדי שלא לחזקה. כך נעשתה אוסטריה באותה תקופה למדינה היחידה בהיסטוריה שעצמאותה נכפתה עליה חרף רצונה.

"מבחינת ההיגיון הייתה השיבה הביתה המעשה הטיפשי ביותר שיכולתי לעשותו", הוא כותב בזיכרוניתו. "מה הניע אותי אז, בתקופה הקשה ביותר למדינה, לשוב אליה מרצוני, אין בכוחי להסביר אפילו היום". אך התחושה של שותפות גורל החזירה אותו מגלותו בשווייץ לאוסטריה. במקום לפתח חירות רוחנית שאינה תלויה בארבע הרגליים הוא בוחר בזהות הישנה והמוכרת, באוסטריה שהיא צווייג.

אך מה נותר מעולמו הקודם של צווייג שנשען על ארבע הרגליים – הקיסר, הביטחון הכלכלי, התרבות והמתינות? הביטחון שנשען על הקיסר המתון התגלה במלוא עליבותו "ביום שבו הקיזר וילהלם, שנשבע להילחם עד הנשימה האחרונה של אדם וסוס, ברח אל מעבר לגבול". כך נשבר גם רעיון הקיסר האב. ביום בו שב לאוסטריה ברכבת, והוא בן 36, נקלע צווייג לרגע היסטורי: רכבת פאר רחבה ושחורה נשאה את יורש העצר, הקיסר האחרון של אוסטריה, יורש שושלת ההבסבורגים שמלכה בארץ 700 שנה, באופן כפוי אך עם כל הכבוד הראוי, לגלות. "הקיסר, מילה זו סמלה בעינינו את כל השלטון וכל העושר, סמלה את נצחיותה של אוסטריה, עוזב את ארצו כגולה".

צווייג קבע את משכנו בטירה מתפוררת שרכש בזלצבורג, עיירה מנומנמת הגובלת בנוף מרהיב, שהופכת בשנים שאחר כך למרכז תרבות אירופי. זו הייתה "טירת ציד עתיקה מהמאה

11. שם, עמ' 208.

12. שם, עמ' 223.

הסיום. "אם לומר את האמת," הוא עונה, "אני חושב שהעולם שלו נעלם זמן רב לפני שהוא נכנס אליו. אבל תרשה לי להוסיף: הוא בהחלט שימר את האשליה בחן מופלא."

ביום הולדתי ה-37 ביקשתי מאבא שלי את הביוגרפיה שחיבר צווייג על המלכה מארי אנטואנט, אותה כתב בזמן גלותו באנגליה. הדגשתי שאני מבקשת את הספר בכריכה קשה, לטובת האוסף שלי. מבחינתי לא היה איש מתאים כאבי להתרוצץ בין סוחרי ספרים משומשים כדי למצוא את מבוקשי המדויק. אבל הדבר היחיד המדויק היה מה שהתרחש: אבא שלי אמנם השיג את הספר, אך כתב בו בכתב ידו המהוקצע, כתב יד של אינטלקטואלים, הקדשה חמה עם סוף משעשע:

הספר קצת קשה

חיי המלכה קשים היו

החיים בכלל קשים

רק הכריכה – לא.

בדיעבד, אין כמו אירוע זה לסמל את יריית הפתיחה הראשונה בתהליך התמוטטות העולם של אתמול הפרטי שלי. התמוטטות ההישענות על עולם אשלייתי שאותו סימל עבורי צווייג, עם לב גדול ורגישות לנפש האדם, אך למרות כל צבעוניותו והישגיו, עולם של תרבות אינטלקטואלית שמבחינתי אין בו לא רוח ולא גאולה.

אמצע החיים

צווייג כותב בזיכרונותיו: "הגעתי לאמצע החיים, גיל ההבטחות בלבד חלף, הגיעה השעה לקיים את ההבטחות, להוכיח את יכולתי, או להניח להכלל סופית".¹³ צווייג יוצא

13. שם, עמ' 224.

מהכתוב עולה שתמונת המתינות, כפי שהייתה בעולם של אתמול, נותרה ללא שינוי בעולמו של צווייג, והיא כוללת את "רעיונות השכל הישר", דהיינו – התרבות האירופית המוכרת. כל השאר, תורות המזרח וקוקאין גם יחד, הן השפעות זרות ומוזרות שמעידות על חוסר מתינות ואי יישוב הדעת.

אז מה עושים עם מתינות שכזו בעולם שנטרפה עליו דעתו? "היה עלי להתחיל מחדש ולהמתין עד שייסוג הגל קצר הרוח [...] כתבתי סיפורים כמו מכתבה של אלמונית, הכל תוך מתינות לא אקטיביסטית. העולם חזר לאיטו אל הסדר התקין". מכתבה של אלמונית הוא התרפקות נוסטלגית על עולם שכבר לא קיים במציאות, אבל קיים עדיין במלוא צבעוניותו ותמימותו בליבו של צווייג.

בסרט הנפלא מלון גראנד בודפשט מיטיב הבמאי האמריקאי ווס אנדרסון לתאר את הנקודה הזו. התסריט הוא בליל מבריק מעלילות סיפוריו של צווייג, כשהמשותף לכולן הוא שהכול גדול מהחיים. הלוקיישן, מלון גראנד בודפשט, הוא מתחם דמיוני ומפואר המתהדר בהיסטוריה מפוארת שלא הייתה ולא נבראה. הצילומים אמנותיים וסימטריים להפליא. הבמאי עושה שימוש מדויק באלמנט הדיוק, הכה מרכזי בדיסציפלינה הסטפן-צווייגית. על הסרט שורה אווירה של איפוק אירופי, אותה מתינות ידועה, אך מאחוריה מסתתרת אמירה של הבמאי על תפיסת המציאות בשחור ולבן.

בסדרה של סצנות משעשעות מציג הבמאי את המתינות והאיפוק כמעטה דק שמאחוריו יש כאוס. הסרט מתאר את העולם שנחרב, כשרק העוזר הנאמן של הסופר נותר בו וממשיך להתגורר במלון ההרוס. "האם המלון הוא עבורך הקשר היחיד אל עולם שנעלם?" שואלים את העוזר בסצנת

של יצירות הוא מחפש אחר סוד הקיום, אחר אותו רגע חמקמק של לידת יצירת האמנות האירופית. הוא מנסה, בעזרת כתבי יד מלאי הגהות, להתחקות אחר רגע ההשראה הקסום. הוא הופך לידען ולמנוסה בהערכת אמינות כתבי יד, ואחרי ארבעים שנות איסוף פעיל הוא מחזיק בידע עצום. לא עוד איסוף פריטים, אלא ניסיון ללכוד את הרגע בו נוגע העיפרון בדף ומתעלה אל הנצח; ניסיון לגלות מה הופך אותם לבני אלמוות. דף של ליאונרדו, פקודה בכתב יד של נפוליאון לחייליו, טיוטת רומן של בלזאק, גרסה של ניטשה, קאנטטה של באך, תלתל של בטהובן ו-15,000 פריטים של גתה – מדף בלטינית של גתה בן התשע ועד לשיר האחרון של גתה בן ה-82 לפני מותו.

רגע היצירה משתקף אצל צווייג כביטוי של הנצח. ואולם, שוב נותר המסע הרוחני בגבולות הנפש, נשען על יצירות התרבות המוכרות.

גיל 49 נחשב על פי הגישה הביוגרפית לגיל היציאה לחופשי. אחרי שנים של מאבקים והפיכת מבנים בחומר לכוחות רוחניים יכול אדם לחוש שחרור מעברו. אולם מה שלא הושג כהישג רוחני עלול לקרוס. וכך מגיע צווייג לשנתו החמישים כשהוא מודה שחייו עברו את כל הציפיות. הדוור קרס תחת משקל המברקים והמתנות שהגיעו אל צווייג באותו יום, והעיתונים היללו את האיש שהגיע לגיל 50.

זכיתי בידידות עם מיטב אנשי דורנו, נהייתי מההצגות המושלמות ביותר, ראיתי את מראות הנצח, לא הייתי תלוי במשרה ועבודתי היא שמחתי, ספריי תורגמו לכל הלשונות – האם יוכל מישהו להשמידם? הנה ביתי

למאבק על העולם החדש, אך מדובר במאבק להשיג בדיוק את מה שהיה, מה שעכשיו נשען על רגליים חסרות. במסגרת הניסיונות של קבוצת אמנים אירופיים לאחד את אנשי הרוח למען פיוס ולגייס את האמנות למלחמה בהסתה, נבחר צווייג כמי שיהיה פעיל בזירה הגרמנית על מנת להביא ל"על לאומיות רוחנית". אולם התוכנית התמוטטה, כיוון שהרוחות בקבוצה נשבו לכיוון הקומוניזם הרוסי ותלו בו את התקווה לאחוה עולמית. "שוב אכזבנו במאבק על חרות הרוח, מתוך אהבה רבה מידי לחרות ולעצמאות של עצמנו".

בשנים הבאות צווייג חווה הצלחה מסחררת. עותקים רבים מספריו נמכרו בכל אירופה והוא מוכתר על ידי הוועדה הבינלאומית לשיתוף פעולה אינטלקטואלי מטעם חבר הלאומים בז'נבה לסופר המתורגם ביותר בעולם. "מאחר שמחשבותיי פנו מראשית דרכי אל האירופי, אל העל לאומי, הייתי מאושר מאוד כשפנו אליי עתה מוציאים לאור מחוץ לארץ"¹⁴.

הוצאה לאור רוסית פונה אליו ומבקשת ממנו לאשר שאת ההקדמה לאחד מספריו יכתוב מקסים גורקי. "האם אני מסכים?" הוא שואל בהתלהבות רטורית, אחרי שכנער קרא את סיפוריו של גורקי מתחת לספסל, ולא העלה על דעתו שיבוא יום וגורקי עצמו יקרא אפילו שורה אחת משלו.

ההצלחה הכלכלית שבאה גם היא הפכה את צווייג לאספן של יצירות נצחיות – כתבי יד של מוצארט, באך, בטהובן, גתה ובלזאק.

האימפולס הרוחני של צווייג בא לידי ביטוי גם באופן בו הוא מתייחס אל האוסף שלו. באותו אוסף חתימות וטיוטות

– היוכל מישהו לגרשני ממנו? הנה ידידי – הייתכן שאפסיד אותם?¹⁵

עליית הנאצים

אפילו צל צילו של חשש לא עלה בדעתו של צווייג שיהיה בן בלי בית, נרדף, מגורש ונווד, שספריו יישרפו, האוספים יאבדו, שמו יוקע בגרמניה כפושע, וידידיו יחווירו כשיפגשו בו. ביום הולדתו החמישים חש שהצליח להחזיר לעצמו כמו ידיו את הביטחון של ילדותו, שאבד בימי המלחמה.

אולם הנאצים שמו קץ לכל. מכה אחר מכה, הנחיתו את כובד ידם על אנשי התרבות; גלולה מרה אחר גלולה מרה נחלש המצפון האירופי. צווייג ששמר על ניטרליות פוליטית מאז ומעולם, לא תיאר לעצמו עד לרגע האחרון את גורל מפעל חייו.

בשנת 1933 עסק צווייג בפרויקט משותף עם המלחין הנודע ריכארד שטראוס, כתיבת אופרה בשם "האישה השותקת". הוא התענג על עבודה משותפת עם הגאון. "הפוליטיקה חולפת. האמנות נשארת", כותב צווייג לשטראוס. האומנם?

בינואר 1933, כשעלה היטלר לשלטון, הושלמה האופרה וכעבור שבועות אחדים נאסר להעלות על הבימות יצירות של יהודים. שטראוס הרגיע את צווייג כי ימשיך לעבוד עמו, אך במקביל הידק את יחסיו עם השלטונות ומונה לנשיא לשכת המוסיקה הנאצית.

ההכנות הושלמו, התלבושות נתפרו, התפקידים חולקו, והיטלר אישר לפנים משורת הדין, בלחץ שטראוס, את העלאת האופרה על הבמה, לא בנוכחות צווייג כמוכן. האופרה זכתה לשבחים והוזמנה על ידי התיאטראות המובילים, ואולם

15. שם, עמ' 261.

מיד לאחר ההופעה נאסרה העלאתה שוב. מברק משטראוס לצווייג, המבקש מצווייג לכתוב לו את האופרה הבאה, נתפס על ידי הגסטפו ושטראוס פוטר.

גם אם גורלו היחסי שפר עליו, חיי הנדודים של צווייג היהודי החלו. הוא עבר לצרפת ומשם לאנגליה, שם נישא לשרלוט (לוטה) אלטמן, מזכירתו הצעירה ממנו בכשלושים שנה, ולבסוף היגרו יחדיו לברזיל.

במולדתו הוחרמו ספריו והועלו באש, ועל מכתביו הוא מתחיל לחתום במילים: "סטפן צווייג, לשעבר סופר, כיום מומחה להשגת אשרות כניסה".

את הכאוס שהעולם עבר בימי מלחמת העולם השנייה צווייג כבר לא תיאר, אך על מלחמת העולם הראשונה הוא כותב שהיא:

נבדלה לטובה מהשנייה: בימי הראשונה עדיין היה כוח למילה. עדיין לא דוכאה המילה עד מוות על ידי השקר המאורגן, התעמולה. בשנת 1914 ידעו להפוך שיר בן 14 שורות למאורע, מצפוננו של העולם עוד לא היה עייף ומותש כפי שהוא כיום. ב-1939 המילים כבר לא נגעו לליבם של ההמונים ולא השפיעו על מחשבתם.¹⁶

חווייתו ממלחמת העולם הראשונה, מכה אכזרית ונוראה ששינתה את פניה של אירופה, מתוארת יפה בסיפורים שכתב בזמן מלחמת העולם השנייה. אף סיפור לא עבר את שלב הטיוטה, וחלקם אפילו לא הושלמו. בכלם מופיעות בזו אחר זו דמויות אנשים פשוטים וישרי דרך, שמלחמת העולם הראשונה תפסה אותם בהפתעה בעודם עוסקים בענייניהם התרבותיים, וטלטלה את חייהם לחלוטין. מחוויותיהם ניתן ללמוד משהו על תחושותיו של צווייג.

16. שם, עמ' 181.

צווייג, שחש שנגע בנצח באמצעות אמנותו ואוספיו, כותב מביתו בברזיל אל הסופר ובמאי הקולנוע ברטולד פירטל ב-30 בינואר 1942:

אתה יכול לפחות לשאוב סיפוק מכך שחייך נמשכים בחיי צאצאיך ואינך מרגיש כמוני, שדבר אינו מעכב אותי זולת חוסר יכולת להחליט ושוויון נפש. בגיל מסוים צריך לשלם מחיר על היעדר ילדים – וילדיי האחרים, הספרים, איפה הם עכשיו?²⁰

גם מאחרונת הרגליים ברשת הילדות של צווייג, זו הקרובה ביותר לליבו – היצירה התרבותית – לא נותר זכר.

הסוף

ציר החופש הפנימי הוא ציר מרכזי בחייו של צווייג. כשבגיל 33 החלה להתמוטט אותה רשת ביטחון, לא הצליח צווייג להשלים את יצירת החופש הפנימי המיוחל על בסיס נקודת משען פנימית, רוחנית, אל מול כוחות הגורל שפעלו באותה תקופה בעוצמה גדולה כל כך. נדמה שמה שהוא קורא לו "חופש פנימי" קשור בקשר הדוק גם אל כוחות החיים שלו עצמם. אותה תחושת חיים שדוכאה מגיל 9, ושקיומה התאפשר בזכות אותן ארבע רגליים, נותרה ללא מקור חלופי.

בשנת 1942, בזמן מלחמת העולם השנייה כשהוא בן 61, כותב צווייג בהקדמה לעולם של אתמול שהוא חש עצמו:

מנותק מכל שורש ואפילו מהאדמה המזינה את השורשים [...] יצירתי הספרותית נשרפה לאפר, וכך איני שייך עוד לשום מקום, זר אני בכל מקום, ולכל המוטב אורח. וגם המכורה שבחר ליבי, אירופה, אבדה לי, לאחר ששלחה יד בנפשה וביתרה עצמה

20. מעזבונו של צווייג.

בטיוטת הספר קלריסה¹⁷ נשלחת קלריסה, עובדת פשוטה מאוסטריה, לכנס מקצועי בשווייץ, ושם היא מתאהבת במורה אידיאליסט מצרפת. לאחר שהם שומעים על הרצח של יורש העצר האוסטרי השניים יוצאים לטייל ומתנתקים מהחדשות, בשעה שהמדינות סביב מנהלות את תכניהן הפוליטיים. כשמוכרזת מלחמה, הופכים השניים להיות נתינים של שתי מדינות אויבות וגורלותיהם נפרדים באכזריות הקרה והאדישה של המשטרים. המורה הצרפתי אומר לקלריסה: האנשים הקטנים, השקטים, חסרי השאיפות, לא מתאגדים וזה האסון של עולמנו. אם יקבצו יחד את האנשים שאין להם שום אינטרסים מלבד לחיות בשקט ובשלווה – זה יהיה הכוח הגדול בעולם.

במרד המציאות¹⁸, טיוטה של ספר שגם אותו לא סיים, לודוויג הוא צעיר חרוץ המתגורר בבית מעסיקו, שם מתפתחת לאיטה במשך שנים, בינו לבין אשת מעסיקו, אהבה עזה שדבר לכאורה לא יכול לה, גם לא נסיעה בשליחות העבודה למקסיקו. מלחמת העולם הראשונה מנתקת את הקשר לחלוטין, מפרידה את השניים ומפגישה ביניהם מאוחר מדי אחרי תשע שנים.

בטיוטת הנערה מהדואר¹⁹, ספר נוסף שלא השלים, כריסטינה שאיבדה את אחיה במלחמת העולם הראשונה ואת אביה, מתמודדת עם תוצאות המלחמה והעוני שגזלו את נעוריה ושוקלת מעשה של ייאוש: התאבדות.

מהסיפורים אותם לא השלים צווייג, ניתן ללמוד על כך שלא השלים את תהליך ההתאוששות בעצמו. הגורל שהיכה שוב, היכה מכה ניצחת.

17. קלריסה, סטפן צווייג, מודן, 2016.

18. מרד המציאות, סטפן צווייג, תשע נשמות, 2017.

19. הנערה מהדואר, סטפן צווייג, מודן, 2013.

במכתב שהשאיר אחריו הוא כותב:

בטרם אפרוש מהחיים מרצוני החופשי ובצלילות דעת, אני מרגיש צורך למלא חובה אחרונה: להודות מקרב לב לארץ הנפלאה הזאת, ברזיל, שהעניקה לי ולעבודתי אכסניה טובה כל כך. בכל יום למדתי יותר לאהוב ארץ זו, ולא הייתי מבקש לבנות את חיי מחדש בשום מקום אחר, לאחר שעולמה של לשוני שלי שקע ואבד לי, ומולדתי הרוחנית אירופה איבדה את עצמה לדעת.

אולם כדי להתחיל הכול מחדש, אחרי שנת ה-60 בחייו של אדם, נחוץ כוח מיוחד, וכוחי שלי כלה לאחר שנים של נדודים בחוסר בית. לכן מעדיף אני לסיים את חיי בזמן הנכון ובקומה זקופה, כאדם שעבודה רוחנית הייתה תמיד שמחתו הזכה ביותר והחירות האישית המעולה שבנכסים על פני האדמה הזאת. אני מברך את כל ידידי! ולוואי ויזכו הם לראות את עלות השחר אחרי הלילה הארוך. אני, שחסר סבלנות הנני ביותר, מקדים ללכת לפנייהם.²³

אחרית דבר

הבית שבו התגורר הסופר בחודשי חייו האחרונים בפטרופוליס שבברזיל הפך להיות מוזיאון לו וליצירותיו. לא רק שמורשתו אינה דועכת, אלא נדמה שהיא עולה ופורחת עם השנים שחולפות. ווס אנדרסון הבמאי אולי מבקר את הלך הרוח שמביא עמו צווייג, אך עצם קיום הסרט מלון גראנד בודפשט מוכיח את הסתירה – ביקורת על רעיונות העולם הישן, אל מול הכוח העצום של הסיפורים עצמם לגעת בלב והקרבה

בפעם השנייה במלחמת אחים. על כורחי הייתי עד לתבוסה שאין נוראה ממנה של התבונה, ולניצחון הפרוע ביותר של החייתיות בכרוניקה של הימים. מעולם – לא בגאווה אני מציין זאת אלא בבושת פנים – לא ידע דור ירידה מוסרית מרמה רוחנית כה גבוהה, כפי שידע דורנו.²¹

על הניתוק מהמילה הכתובה הוא כותב: "אין עמי אפוא מכל עבריי, אלא מה שטמון מאחורי מצחי. כל השאר הוא לגבי ברגע זה בלתי מושג או אבוד". הוא מרגיש שכל מטענו שלקח עמו לגלות בברזיל נמצא מאחורי מצחו. אמירה זו מעידה אולי באופן הגלוי ביותר על כישלוננו של העולם האינטלקטואלי לבדו למצוא את אותה חירות פנימית רוחנית.

בשנתו האחרונה בברזיל הוא חווה את העולם כמפוצל:

באומרי בהיסח הדעת חיי, אני שואל עצמי אילו חיים? החיים שלפני מלחמת העולם, מלפני הראשונה או מלפני השנייה, או חיי כיום? והנה אני תופס עצמי אומר בִּיתִי, ולא מיד אני יודע לאיזה מהם הכוונה [...] או שאני אומר אצלנו ונזכר בפחד, שאיני שייך לאנשים במולדתי יותר משאני שייך לאנגלים או לאמריקנים, כי לאנשי אין לי עוד קשר אורגני, ואילו כאן מעולם לא השתלבתי כראוי.²²

האם רעיון התרבותיות העל-לאומית היה אכן רעיון רוחני, או כזה שאינו יכול להתקיים בהיעדר יבשת האם שהזינה אותו? צווייג מסיים את כתיבת העולם של אתמול, שולח את כתב היד אל העורך ולמחרת שם קץ לחייו יחד עם אשתו, בת 33 במותה.

23. הנוסח הגרמני נמצא במחלקת כתבי היד של הספרייה הלאומית בירושלים.

21. העולם של אתמול, עמ' 16.

22. שם, עמ' 8.

התרבות שאין מלבדה. ובכל זאת, מבעד לתפאורה האירופית של סיפוריו, השאלות המוסריות, הנפשיות והאישיות שהציג צווייג בספריו עדיין רלוונטיות. חוויותיו ותיאוריו ממשיכים לדבר אל לב קוראים בעולם כולו. אבחנותיו הרגישות לנפש האדם, אותן חשב לתקופתיות, נסיבתיות ותלויות כל כך באירופה שהכיר, זוכות לחזור ולהיות רלוונטיות בכל עת ובכל מקום. הטוב והרוע, החיפוש אחר נקודת המשען ומסלול חיים שליו העומד לפתע בפני מבוי סתום – כל אלו הן חוויות המוכרות לכל אדם באשר הוא, כמו גם חוויות השייכות והזרות, או החרדה למחשבה שהעולם של אתמול – על הספרים, הישגי האנושות והדמויות המוסריות שהובילו אותו – הושמד.

בבחירתו לייצג את התקופה והתרבות שבה חי, מייצג צווייג גם את הניסיון לראות במשברים הזדמנות לצמיחה רוחנית. מלחמות העולם שנקלע אליהן, הצלחתו הכבירה וההתרסקות המוחלטת של עולמו מיטיבות להמחיש את תחושותינו כבני אדם המיטלטלים בסופות הגורל. גם כשקיים הדחף הרוחני, לא תמיד הוא מצליח לעמוד בתלאות הסבל הנפשי. התקווה הרוחנית היא מאבק מתמיד ויומיומי.

המסע הרוחני של צווייג, גם אם לא הביא לו את נקודת המשען המיוחלת שקיווה לה, היווה לי עצמי נקודת אור חשובה בחיי, לי ולרבבות אחרים שראו בו נקודת ציון במסעם. ודאי היה מתעודד לו ידע שמפעל חייו לא צלל בחשכה, אלא זכה לראות את קרן האור הנצחית, הבהירה והצלולה של השחר, לאחר אותה חשכה גמורה.

דפנה דריאל היא יועצת ביוגרפית, מלווה תהליכים אישיים, תהליכי פתרון קונפליקטים ומרצה על אמצע החיים.
dafnadariel@gmail.com
www.dafnadariel.com

תודה חמה לנועה ברקת על חלקה בעריכת המאמר.

המיוחדת שניתן לחוש אל הסופר אחרי קריאת ספריו. נדמה שגם אנדרסון, כמו רבים אחרים, מרגיש אותה ונמצא עם הסופר בדיאלוג.

בימים אלו זוכה צווייג לפריחה מחודשת. בכל העולם יוצאים ספריו בהוצאות חוזרות. בעיזבונו נותרו כתבי יד שלא סיים, ואלו זוכים להתעניינות רבה. בינם גם כתבי יד שלא עברו את סף האיכות שלו, כמו הביוגרפיה של בלזאק, עליה עבד שנים אך לטענתו חסרו לו חודשי עבודה בספרייה, שנבצר ממנו להשלים בעקבות המלחמה. כתב היד הושלם על ידי העורך שלו, יצא לאור ומחייה את דמותו של הסופר הצרפתי בן המאה ה-19 בהצלחה רבה.

גם סיפורים שלא ערך, וכאלה שכלל לא סיים ושעלילתם נקטעת באמצע, או ממשיכה בראשי פרקים כלליים – אף הם יוצאים לאור וזוכים לקוראים נאמנים שכולעים בשקיקה כל מילה שכתב.

צווייג, הפרפקציוניסט שהקפיד להיות נאמן לפרטי הפרטים המדויקים, מצר על כך שאין לו בעת כתיבתו האוטוביוגרפית האחרונה העובדות המפורטות אלא רק זיכרונו, שהוא סלקטיבי.

"על כן זיכרונותיי", מבקש צווייג, "בחרו ודברו במקומי, והעלו לפחות בבואה של חיי, בטרם יצללו בחשיכה".²⁴ לו רק ידע עד כמה ספריו וכתביו יזכו לתחייה מחודשת אחרי מותו.

העולם של אתמול כבר מזמן אינו קיים, וכוחות ההרס כבר אינם פועלים מתחת לפני השטח או בהיחבא. מצד שני, השפעות רוחניות כמו האנתרופוסופיה או תורות המזרח, שנראו לצווייג חסרות שחר, תופסות מקום בין הקולות העולמיים, ואירופה כבר אינה המובילה הבלתי מעוררת של

24. העולם של אתמול, עמ' 11.